

Конфліктний вимір етнонаціонального розвитку України

(Закінчення. Початок у №2, 2005 р.)

Олена Кривицька,

кандидат історичних наук,
науковий співробітник

Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
НАН України

В українському суспільстві етнонаціональна і мовна більшість не співпадає, і це є серйозною етнополітичною проблемою та джерелом можливого конфлікту на мовному ґрунті. Соціологічні опитування свідчать про психомовний комплекс „сучасних українців” [20] та наявність „радянської ідентичності” в суспільстві. Так, 2001 року в південних і східних регіонах України радянській ідентичності віддали перевагу відповідно 22,7 % та 26 % опитаних. Орієнтацію на радянську політичну систему виявила більшість опитаних у Донецьку (2001 р.), які ідентифікували себе як „радянських людей” [21]. Все це підтверджує, що мовна біполярність – постійний фактор напруги в Україні. „Мовна карта” в процесі ідеологічної конфронтації перетворюється на чинник міжетнічних конфліктів.

Опитування свідчать, що рідною українську мову вважають 60 %, а спілкуються нею лише 37 % населення. Дослідження вже згаданого КМІС наочно демонструють найбільшу різницю в регіонах [22]:

	Вважають себе етнічними українцями	Спілкуються українською мовою	Назвали рідною українську мову
Схід	59 %	14 %	42 %
Південь	52 %	11 %	48 %
Захід	89 %	–	91 %

Виявляється, що на заході етнічних українців менше від тих, хто віддає перевагу українській мові.

Особливо складна ситуація в Криму, де кримський російський рух взяв курс на трансформацію суспільства в кримський народ. З огляду на це та враховуючи російськомовну більшість населення, Крим залишається „російським”: 98 % учнів навчається російською мовою [23]. Проросійське

населення південно-східних областей України сприймає українську мову тільки як предмет вивчення або як необхідність використання [24].

Опитування Міжнародного інституту соціології в Києві показало, що з 72 % етнічних українців визнають себе українцями 59 %, з 20 % росіян – тільки 11 %. Варіант подвійної національної ідентифікації обрав кожний п'ятий українець і майже кожний другий етнічний росіянин. Українську мову назвали рідною 42 % опитуваних, російську – 43 %.

Водночас наведемо дані, які свідчать про те, що говорити про утиски російської мови немає підстав. 2002 року функціонував 21 мільйон загальноосвітніх навчальних закладів, з них з російською мовою навчання – 1935 (1934,5 тисячі учнів). Навчання українською і російською мовами здійснювалося у 2235 навчальних закладах. Російську мову як предмет вивчало 1807 тисяч учнів. Нині в країні діє 30 російських театрів. У бібліотеках зібрано понад 440 мільйонів примірників літератури російською мовою (55 % загального фонду). За даними Книжкової палати України, 2002 року російською мовою видано 3016 одиниць книг [25]. Отже підстав для побоювання примусової українізації в українському соціумі немає жодних. Міжетнічну напругу може викликати нав'язана агітація переходу до виключного вживання української мови, застосування етнічного „сита” в кадровій політиці, звуження російськомовних каналів масової інформації тощо.

Потенційним конфліктом між Заходом і Сходом загрожує можливість запровадження російської мови як другої державної. Застосування двох державних мов призвело б до посилення нерівноправності двох мов та до появи „сфер впливу” кожної з них, а відтак і до суспільних антагонізмів. Саме тому державна мова сприймається як важливий чинник етнокультурної ідентифікації та політичної мобілізації суспільства. Якщо дотримуватися міжнародних правових документів (Декларації ООН про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних і мовних меншин, Європейської хартії регіональних мов та мов національних меншин), то під терміном „російськомовне” населення слід розуміти групу людей, для яких, незалежно від етнічної самоідентифікації, рідною мовою є російська. В Україні це кожний третій її житель практично в усіх регіонах. Компроміс у мовному питанні можна відшукати на основі підходів, запропонованих Європейською хартією регіональних мов та меншин. Вона пропонує широкий діапазон заходів щодо їх підтримки. Але, з іншого боку, цей документ допускає рівноправність двох мов. Не можна забувати про реальність мовного чинника у виникненні конфліктних ситуацій в Україні. Ось чому неприпустимо застосувати норми Хартії без врахування специфіки етнополітичного статусу кожного регіону.

Дискусії щодо двомовності набувають різкого ідеологічного забарвлення. На нашу думку, надання російській мові (яка є мовою міжнародного спілкування) статусу другої державної загрожує

консервацією української мови.

Загалом росіяни інтегровані в українське суспільство і ототожнюють себе з ним. Крім того, російськомовні та росіяни становлять понад половину населення. Мова є потужним фактором їх ідентифікації. Ця частина багатоетнічного соціуму зберігає відчуття „подвійної ідентичності”. Каталізатором напруги може стати політика застосування різних моделей реформування в регіонах – стратегія „локалізованої полікультурності” [26]. Зважаючи на національні особливості та толерантну етнічну взаємодію українського і російського етносів, слід на державному рівні окреслити межі використання російської мови в громадському та державному житті України. Це відразу анулює будь-які спроби та намагання звинуватити Україну в „порушенні мовних прав російської національної меншини”, як це зробило 1 лютого 2000 року міністерство закордонних справ Росії [27]. Такі звинувачення підштовхують російську етнічну спільноту до протистояння політиці України. Ось чому насторожує етнополітична ситуація в деяких східних областях, „зорієнтованих” на Росію.

Відтак, головна проблема етнополітичного розвитку „проросійських” областей України – проблема російська. Проблема дестабілізації міжетнічної ситуації – використання „мовної карти” та гасла про „захист співвітчизників”. Небезпека виходить з дій російських великодержавників та їх провідників, які звинувачують українську владу в запровадженні насильницької українізації, порушенні прав росіян та актуалізують в Росії проблему „співвітчизників”, що перетворюється на інструмент дестабілізації міжетнічної ситуації в Україні.

Варто нагадати, що в Україні плідно працюють товариства „Русь”, „Русское собрание”, „Київська Русь”, недавно створений „Русский клуб”. Ці громадські організації є регіональними інститутами, через які представники російської меншини реалізують свою етнічну ідентичність та право на участь росіян в громадському житті країни. Найбільш політизована організація росіян – „Російський рух України” (1999 р.) створена для „вирішення їх проблем”, а головне для трансформування російського питання у фактор суспільного життя України. Стабілізація ситуації можлива за умов задоволення національно-культурних прав російського етносу.

Україна є країною автохтонів. Українці – найчисленніший етнос – 77,8 % – є носіями духовної і матеріальної культури. Прикметними ознаками ідентичності українців завжди були дезінтегрованість через тривале перебування в минулому у складі різних держав та культурна толерантність.

Конфліктну ситуацію створює протиріччя між активною етнічною ідентифікацією титульного етносу та громадянською реідентифікацією населення. Дані соціологічних опитувань останніх років та результати

Всеукраїнського перепису населення окреслили поступове „вимивання” радянської ідентичності. Збільшується частка людей, які вважають себе українцями. Це підтверджують результати загальнонаціонального моніторингу громадської думки 1994 – 2001 років, проведеного Інститутом соціології НАН України, за якими громадянська самоідентифікація населення України має такий вигляд [28]:

Ідентифікація	Кількість у %
Громадяни країни	34,6
Регіональна ідентичність	8,6
Титульний етнос	74,6
Українська мова – рідна	60

Отже, можна говорити, що протягом останніх років простежується тенденція поступового зближення двох типів ідентичностей – „львівської” (західної) до „донецької” (східної).

В умовах політизації титульного етносу Україна має створити механізми правового захисту українців, враховувати інтереси всіх спільнот, створювати умови для міжетнічного діалогу й компромісу – це є запорукою безконфліктного розвитку політичної України та її національної безпеки.

Кризовий стан української етнонації залежить від ступеня власного ставлення до ідентифікації в умовах суспільної трансформації. Інерція розподілу старої ціннісної системи й досі посилює стан психологічної аномії. Українцям притаманне прагнення до наднаціональних стосунків, але водночас і національно забарвлене світосприймання. В умовах політизації титульного етносу, системної національно-політичної кризи суспільства така полярність поведінки призводить до крайнощів [29].

Конфліктність національної ідентифікації українства пов’язана з сегментованістю суспільства. Йдеться про конфронтацію по лінії „Захід – Схід”, про напругу, яка виникає на ґрунті різного розуміння національних цінностей. З одного боку, сильна радянська ідентичність, схильність до інтернаціоналізму, відчуття власної неповноцінності як наслідок імперської ідентичності. З іншого – більша консолідованість еліти, прагнення до національно-культурного відродження. За таких умов використання аргументів „неукраїнськості” може призвести до міжетнічного протистояння. Слід мати на увазі, що на кризовість ідентифікації титульного етносу впливає й сучасна соціальна стратифікація суспільства. Абсолютизація питання: ми „українці”, а всі інші „совки” – небезпечний каталізатор націоналістичних міфів, що розхитують човен міжетнічної злагоди. Українцям не відмовлятимуть у праві будувати свою державність, розмовляти рідною мовою. Але ж українські радикали мають усвідомити, що риторика щодо становища української мови, відродження громадянського націоналізму та гасла

Конфліктний вимір етнонаціонального розвитку України

Олена Кривицька

„Україна для українців” можуть значно посилити напругу в суспільстві.

Антагонізм полягає ще й в тому, що на тлі політизації титульного етносу, реанімації етнічної ідентичності відбувається процес акультурації, характерний для поліетнічних суспільств. Ось чому не можна розкривати конфліктність пострадянської ідентифікації українського соціуму тільки як протиставлення українського та російського етносоціального елементів. Доктрина комплексного розвитку багатосегментованого суспільства, рівноправність у задоволенні національно-культурних, освітніх, економічних потреб етносів, наполеглива праця держави у справі підвищення поваги до української мови та її утвердження в громадсько-політичному просторі виключить проблеми національного протистояння, сприятиме самоусвідомленню цілісності українського народу. Саме в цьому сенсі українці мають використовувати потенціал національної ідеї [30].

Щодо етноідентифікаційних аспектів української етнонації, то тут головна тенденція полягає у творенні нового соціокультурного типу української макроідентичності. Ступінь активності, темпи цього процесу залежатимуть від темпів подолання етносоціокультурної біполярності та подолання комплексу етнічної меншовартості [31]. Загалом етнічні спільноти інтегровані в українське суспільство і ототожнюють себе з ним. Головне, щоб креативний потенціал українців не обмежував інтереси інших етнічних субкультур українського суспільства.

Конфліктний потенціал приховується в специфіці етнополітичної ситуації Криму. Процес етнічної ідентифікації на півострові обумовлюють три головні етнічні компоненти, які становлять більшість його населення. Дані останнього перепису засвідчили, що кількість росіян становила 58,3 %, українців – 24,3 %, повернення кримських татар довело їх кількість з 1,9 % (1989 р.) до 12 % [32].

Розподіл населення за національністю в АРК (%)

	1989 р.	2001 р.
Кримські татари	1,9	12,0
Вірмени	0,1	0,4
Азербайджанці	0,1	0,2
Молдавани	0,3	0,2
Євреї	0,7	0,2
Греки	0,1	0,1

Відповідно до розташування на етнічній мапі розподіляються й громадсько-політичні сили в Криму, поляризація щодо бачення їх майбутнього становища в українському суспільстві.

З огляду на російськомовну мовну більшість Криму, бікультуральність є тут наочним фактором міжетнічної напруги. Досить навести цифри [33]:

Кількість видань в АРК		Російськомовні
240		Видання на книжковому ринку (%)
україномовні	двомовні	99
4	57	

Ось чому важливим акцентом національних відносин в Криму є врахування змін в етнічному складі в процесі реформування освіти й культури. Це сприятиме пом'якшенню соціальної та етнічної напруги.

Отже, складне плетиво інтересів, що має етнічне забарвлення, пояснюється значною сегментованістю етнічного соціуму Криму. Росіяни болісно реагують на актуалізацію ідентичності українського етносу. Ось чому російський рух в Криму активно демонструє курс на формування громадянської свідомості у напрямку створення нової історичної спільноти – кримського народу. Тобто, для характеристики етнічного обличчя в Криму сепаратисти ввели в обіг штучно створений етнічний суб'єкт. При цьому наполегливо оберігається провідна місія росіян. Українці в Криму є меншістю, а тому гостро потребують правових механізмів захисту своїх інтересів та відповідних організаційних форм.

Провокувати напругу в міжетнічних стосунках в Криму можуть дії представників інших етнічних спільнот. Румуни, кримчаки, караїми бажують іменуватися автохтонним населенням Криму, а тому говорять про „національний дискомфорт”. Безумовно, це є наслідком того, що „малі” народи постійно стурбовані збереженням своєї етностатусної та культурної системи. На нашу думку, не слід недооцінювати прихованої конфронтаційності представників вірменської, азербайджанської етнічних громад, яким представники кримськотатарської еліти відмовляють у праві вважати себе корінним народом півострова [34].

Міжетнічна напруга актуалізує архетипи, пов'язані з драматичним минулим свого народу. Під тягарем нових умов та труднощів об'єктивного характеру (економічна криза) трагічні події минулого, такі як депортація народів, можуть ще більш драматизуватися. Вони стають призмою, крізь яку оцінюються сучасні міжетнічні відносини. Історична пам'ять у цьому сенсі зберігає (або поновлює) знання про насилля з боку інших етноспільнот. Архетипічні образи стають активною частиною змісту етнічної ідентичності та перетворюються на руйнівну силу в міжетнічних зв'язках.

З огляду на зазначене, на деструктивний чинник може перетворитися активний процес етнічної ідентифікації кримськотатарського народу в Автономній Республіці Крим. Інтеграція кримських татар в українське суспільство, перш за все, це надбання етносом історичної батьківщини. „Нам не уникнути вирішення питання статусу кримськотатарського народу в Україні, оскільки це цілісний народ, який живе на своїй території, де він сформувався як етнос, і ця територія повністю перебуває у складі держави Україна. За межами України у кримських татар немає ні іншої

етнічної території, ні етнічно спорідненої держави”, – справедливо підкреслює заступник голови Меджлісу кримськотатарського народу Р. Чубаров [35].

За даними Головного управління Міністерства внутрішніх справ України в Криму, на 1 квітня 2004 року чисельність репатріантів досягла 265,5 тисячі осіб (з них 243 тисячі кримських татар). Близько 4 тисяч кримських татар ще не оформили українське громадянство [36].

Ідентифікація кримськотатарської спільноти має політичні, соціокультурні та економічні аспекти. Основною засадою цього процесу є право кримськотатарського народу на рівні з усіма громадянами України економічні та соціальні права. Виокремлювати кримськотатарські проблеми за контекст українського суспільства – згубна практика, що може стимулювати активізацію радикальних настроїв як серед татарської еліти, так і основної маси татар. Найгостріше це позначилося на „земельному питанні”, оскільки право на землю – найважливіший інтеграційний фактор. На час ухвалення державного рішення про розпаювання земель лише 10 % кримських татар одержали право на земельну власність. Скарги на те, що інтереси татар не враховуються, призвели до посилення соціального напруження в Білогірському, Сакському, Первомайському, Сімферопольському районах АРК. Нині головними причинами акцій протесту татар стали вимоги вирішення земельного питання [37]. Тим часом радикальні лідери кримськотатарського руху використовують труднощі економічної інтеграції татар в суспільство як дієвий засіб політичної активізації сепаратистських настроїв, порушення питань про національно-територіальну державність. Тому найважливіше сьогодні запобігати будь-якої можливості (або спробам!) трансформації питання власності на землю з правової та економічної в політичну, не кажучи в міжнародну площину. Розроблена ще за часів СРСР схема розселення за принципом місця походження та репатріації спричиняє певні проблеми в облаштуванні кримських татар. Хоча 2003 року з державного бюджету України було виділено 38,7 % мільйона гривень (удвічі більше, ніж 2002 року [38]), можна стверджувати, що перш за все економічні аспекти інтеграції татар ще довго будуть головними проблемами репатріантів на півострові. Головним змістом цього процесу має стати розподіл прав і обов’язків між державою і кримськотатарським народом, політика їх консолідації, співпраці, взаємодовіри.

Серед негативних факторів, що зумовлюють труднощі соціальної адаптації кримськотатарської спільноти – радикальні течії в кримськотатарському русі. Цей фактор підігріває соціальну напругу та конфліктність в регіоні. Подолання негативних факторів можливе за умов:

1) політико-економічні аспекти облаштування татар мають бути співмірні їх розвиткові як громадян України;

2) розуміння тривалості формування соціальної структури кримськотатарської спільноти, адекватної сучасному рівню розвитку України;

3) найважливішим аспектом вирішення питань є забезпечення етнічної, культурної, мовної, релігійної самобутності татар, гарантованої Конституцією України (Ст. 11).

Проте: з 606 загальноосвітніх шкіл в Криму є лише 16 з кримськотатарською мовою навчання. Проблему допоможе вирішити цільова програма підготовки кадрів 2003 року. Згідно з нею 218 направлень до ВНЗ отримали нащадки депортованих [39].

На складність процесу ідентифікації кримських татар впливає релігійний фактор. Іслам є не лише релігійною ідеологією, а й чинником етнокультурної самосвідомості. У поєднанні з підтримкою держави та конфесійною толерантністю населення півострова він сприяє безконфліктному відродженню ісламу в Криму. На сьогодні в АРК держава передала в користування татарам 20 культових споруд, 40 – у повну власність [40]. Крім цього, створено умови для підготовки служителів культури з-поміж татар в 5 духовних навчальних закладах. Такий розвиток конфесійної структури на півострові пов'язаний з фінансовою допомогою деяких організацій ісламських держав – Туреччини, Кувейту та інших.

Однак, на тлі високого рівня релігійності татар, тривогу викликає відродження ісламських громад вахабістського спрямування. Соціальною основою вахабізму є вразливі прошарки кримськотатарської молоді. Якщо 2001 року налічувалося 16 вахабських громад, то 2004 року їх вже було понад 30 [41].

Напруженими є стосунки мусульман і православних. До початку масової репатріації татар до Криму (1990-і роки) на півострові абсолютно домінувало православне населення – росіяни та українці. Національні меншини також були християнами (німці, вірмени, італійці). Повернення татар змінило етноконфесійну ситуацію в Криму. Виникло протистояння, спричинене прагненням кримських татар поновити історичну справедливість на батьківщині.

Небезпека полягає у перенесенні з-за кордону на українську землю протистояння між різними течіями і напрямками в ісламі, а також в експорті ідей ісламського фундаменталізму. Відтак українське мусульманство може стати інструментом впливу на політичну орієнтацію віруючих мусульман, на прояви екстремізму та етнічного радикалізму. 80 % від загальної кількості прочан з України щорічно складають мусульмани Криму [42].

На жаль, державна регіональна політика в Криму не має чітко вираженої концепції. Вона нагадує іноді „пожежні” спроби залагодити питання. На нашу думку, трансформація проблеми Криму тільки в проблему кримських татар – наслідок ігнорування етнополітичного

потенціалу півострова. Проблема інтеграції репатріантів в українське суспільство – складова комплексної проблеми формування українського соціокультурного простору в АРК.

Підсумуємо:

1) в найближчі роки необхідно подолати певні соціальні й етнічні стереотипи: „російськості” або „татарськості” Криму; засудити довільне тлумачення історії, а також спроби каталізувати ті чи інші події (акції) на півострові. Варто згадати спроби насадження у свідомості українського соціуму думки про „ісламську загрозу”, пропаганду слов’янської солідарності”;

2) слід виховувати нове покоління етнічної еліти в дусі загальнодемократичних цінностей та примату загальнонаціональних інтересів;

3) вирішення економічних проблем репатріантів має корелюватися з їх самовизначенням як громадян України, в рамках правового поля держави, а не на підставі етнічних преференцій.

Отже, різне ставлення до національних традицій та сприйняття критеріїв етнічної ідентифікації, ментальна різниця в регіонах, різний ступінь національної свідомості, з одного боку, дають можливість говорити про брак конфлікту етнічних спільнот, а з іншого – про наявність регіонального індексу „політичних сподівань”.

Можливий розвиток подій

Регіон	
Крим	1. Державна автономізація. 2. Сепаратизм. 3. Спроба розіграти „татарську карту”.
Закарпаття	Від адміністративної автономії до „спеціальної самоврядної адміністративної території”.
Донецьчина	Проросійські настрої, реанімація ідеї відродження Донецько-Криворізької республіки (з середини 1990-х років).
Миколаївщина	Економічна самостійність (заяви міської обласної Ради), скасування кордонів з СНД.
Харківщина	Етнополітичний ідеал у поверненні до колишнього радянського простору, єдність з Росією; офіційне введення двомовності.
Одещина	Економіко-правовий експеримент з розширенням економічної самостійності регіону; створення вільної економічної зони.
Буковина	Активізація румунофільства; намагання створити окремий адміністративний район.

На тлі регіональних відмінностей етнічний вимір вимальовується менш виразно. Але ж фрагментація інтересів створює перешкоди для міжнаціональної інтеграції.

Геокультурний ландшафт України розмаїтий – він представлений історично-культурними та ідентифікаційними ареалами, які не мають

чітких меж і накладаються один на інший (Слобожанщина, Галичина, Північна Буковина, Закарпаття, Крим). В цих ареалах мовна, етнічна та конфесійна карти не збігаються. Друга особливість – перебування деяких культурних центрів за межами України (маємо на увазі центри російської мови, католицької, ісламської ідентичностей). Для України актуальним є мегатренд геокультурної мозаїчності, котрий передбачає етнонаціональну єдність. Тобто держава має не українізувати єврея, росіянина чи татарина, що призведе до протистояння, а забезпечити можливість вільного розвитку всіх етносів у демократичній державі зі спільною ідеєю будівництва української нації. І в цьому сенсі слід перетворити багатоетнічність населення України на „силовий чинник” державності.

Різкий перехід від тоталітарного типу суспільної системи до незалежності, невизначеність геополітичної стратегії, соціально-економічної політики, брак правил гри в полікультурному соціумі, відмова від патріотичної, інтернаціональної парадигми призводять до ускладнення процесу пострадянської ідентифікації в Україні. Різка політизація на тлі проголошення національних держав (наприклад, в Латвії, Естонії) та проголошення прав титульної нації здатні спровокувати гострі міжетнічні протистояння.

На честь України слід сказати, що демократизація у всіх сферах життя, відмова від тоталітарної спадщини, відсутність ознак дискримінації, перш за все на національному ґрунті, сприяють толерантному співіснуванню різних народів. Законодавчо було закріплено недопустимість привілеїв за етнічною чи іншою ознакою. Однак криза в економіці, брак об'єднуючої національної ідеології, активна політизація етносів на фоні різних ментальних пріоритетів обумовили кризовість та конфліктність процесу етнічної ідентифікації.

1) Конфліктний потенціал пострадянської етнічної ідентифікації полягає в багатокультурності українського суспільства. Найбільший поділ пролягає між прибічниками етнічного патріотизму, а в крайніх випадках – націоналізму, з одного боку, а з іншого – прибічниками „слов'янської єдності” та територіального патріотизму.

2) Постійним джерелом напруги в Україні є мовна біполярність. Мовний розкол в суспільстві перетворюється на знаряддя політичної боротьби. Неспівпадіння етнічної належності з мовною самоідентифікацією є серйозною етнополітичною проблемою. Мова стає сильнішим ідентифікатором, ніж етнос.

3) Поляризація етнічних інтересів в регіональному розподілі створює перешкоди на шляху консолідації українського етносу.

4) Брак рівноваги між збереженням креативного потенціалу української нації і реалізацією прав інших етносів.

5) Подвійна ідентичність українського суспільства може породжувати заперечення національних цінностей, демонстрування презирства до

всього національного. Звідси – необхідність створення правового механізму міжетнічного компромісу як шанс стабілізації проблеми полікультурності, подолання кризового стану української нації.

6) Брак національної ідеології, здатної консолідувати навколо ідеї всебічного розвитку української незалежної держави всіх громадян незалежно від їх етнічного походження. У цьому сенсі зменшуватиметься роль етнічного ідентифікаційного чинника, посилиться вплив нових соціальних сегментів суспільства.

7) Кризовість та конфліктність пострадянської ідентифікації етноспільнот поглиблює специфіка конфесійної ситуації, розмитість релігійних уявлень. Релігія перетворилася в дезінтегруючий фактор.

8) Відчуття власної неповноцінності та, як наслідок колоніальної спадщини, комплекс української меншовартості ускладнюють процес української національної ідентифікації. Користуючись колоніальною свідомістю українського населення, частина української еліти зробила ставку на російські культурні цінності, особливо в районах з питомою часткою російського населення. Реідентифікація цієї частини українського соціуму – першопричина кризових явищ у процесі становлення національної ідентичності.

9) Спроба частини української еліти нав'язати етнічну модель нації посилила прояви регіоналізації.

10) Додатковим чинником етнічної поляризації суспільства став етнополітичний регіоналізм в Криму та прояви кримського сепаратизму як наслідок політизації кримськотатарської етнічності.

Дотримання принципів багатокультурності, регіональний підхід у реалізації соціо-гуманітарної політики, формування єдиної національної ідеології в умовах пострадянської ідентифікації та нової соціальної стратифікації – це умови толерантного співіснування різних компонентів етнонаціональних спільнот.

Багатоманітність культур, етнолінгвістична відмінність, різні конфесійні орієнтації населення не створюють ситуації загрози етнополітичній безпеці держави. Спроби штучної політизації етнічного чинника, абсолютизація процесу самоідентифікації, безвідповідальної, штучної націоналізації суспільства, звинувачення в „непатріотизмі” можуть спровокувати найдеструктивніші міжнаціональні конфлікти.

Література:

1. Національний склад населення України та його мовні ознаки. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. – К., 2003. – С. 8.
2. Качківський Л. Проблема мови в Україні чи проблема менталітету українців // День. – 2000. – № 70.
3. Хмелько В. Макросоціальні зміни в українському суспільстві за 10

- років незалежності // Політична думка. – 2001. – № 3. – С. 41 - 44.
4. **Горбатенко В.** Стратегія модернізації суспільства в Україні на зламі тисячоліть. – К., 1999. – С. 118.
 5. Див.: **Нагорна Л.** Національна ідентичність в Україні. – К., 2002. – С. 172 - 176.
 6. Складено за: Етнонаціональні і територіальні орієнтації народу України. – Інститут філософії НАН України, 1990.
 7. Українське суспільство 1994-2001. – К., 2001.
 8. Україна: поступ у ХХІ століття. Стратегія етнонаціонального та соціального розвитку на 2000 - 2004 роки. Послання Президента України Л. Д. Кучми до Верховної Ради України // Урядовий кур'єр. – 2000. – 23 лютого.
 9. Див.: Про Концепцію державної регіональної політики: Указ Президента України. – К., 2001.
 10. Дзеркало тижня. – 2002. – 12 - 18 січня.
 11. Кравчук Л. Погляд у ХХІ століття // Урядовий кур'єр. – 2000. – 8 квітня.
 12. Національний склад населення України. – С. 132.
 13. Міжнаціональні відносини та задоволення етнокультурних потреб національних меншин в Україні. Державний комітет України у справах національностей та міграції. – К., 2002. – С. 13, 15.
 14. Національний склад населення України. – С. 9.
 15. Зеркало недели. – 1998. – № 20. – 20 - 26 мая.
 16. Національний склад... С. 7.
 17. Складено за: Національний склад... – С. 130, 137, 139, 140, 145.
 18. Там само. – С. 9.
 19. Там само. – С. 12, 13.
 20. **Андрусів С.** Страх перед мовою як психоконплекс сучасного українця // сучасність. – 1995. – № 7 - 8. – С. 150 - 151.
 21. **Прибиткова І.** У пошуках нових ідентичностей: Україна в етнорегіональному вимірі // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 3. – С. 62; День. – 2001. – 3 січня.
 22. Українське суспільство у 1991 - 2001 рр. – С. 114.
 23. Дзеркало тижня. – 2001. – 28 квітня.
 24. День. – 2000. – 28 грудня.
 25. Міжнаціональні відносини. – С. 14, 18.
 26. **Грищенко О.** Морока з мультикультуризмом // Критика. – 2001. – № 11. – С. 27.
 27. Див.: Заява МЗС України // ДІНАУ. – 2000. – 14 лютого.
 28. **Прибиткова І.** У пошуках нових ідентичностей. – С. 62.
 29. Див.: **Нагорна Л.** Назв. праця. – С. 208.
 30. Дзеркало тижня. – 2002. – 12 січня.
 31. **Нагорна Л.** Назв. праця. – С. 218.

32. Національний склад. – С. 126.
33. Дзеркало тижня. – 2001. – 28 квітня.
34. Див.: **Галенко О.** Автохтонність як політична та наукова проблема Криму // Наукові записки ІПіЕНД. – К., 2000. – Вип. 14. – С. 61 - 62.
35. Дзеркало тижня. – 2004. – 15 - 21 травня.
36. Інтеграція кримських татар в українське суспільство: проблеми і перспективи. – К., 2004. – С. 3.
37. Там само. – С. 20.
38. День. – 2004. – 24 березня.
39. Вісник держкомнаціміграції України. – 2002. – № 4. – С. 72; Інтеграція кримських татар. – С. 21.
40. Е/С. 12/1/Add. 65.: Заключні висновки Комітету ООН з економічних, соціальних, культурних прав про стан дотримання економічних, соціальних та культурних прав в Україні.
41. Інтеграція кримських татар. – С. 27.
42. Там само. – С. 28.

Висновки

Фактори, що загрожують етнополітичній стабільності України:

- ³⁵₁₇ регіональні диспропорції у розміщенні економічного потенціалу, комплекс „внутрішнього колоніалізму” (описаний західними політологами) може провокувати сепаратизм в економічно віддалених регіонах;
- ³⁵₁₇ об’єктивний процес політизації етнічності, як наслідок етнічного ренесансу, якщо він вступає у протиріччя з державотворчим процесом;
- ³⁵₁₇ дефіцит загальнонаціонального консенсусу з ключових питань політики, особливо тих, що стосуються геополітичного вектора інтеграції;
- ³⁵₁₇ руйнація системи „етнокультурного поділу праці” та „етнокультурного підприємництва”; свідомість аграрного сектора України містить антиросійський компонент, створює фактор міжетнічної упередженості;
- ³⁵₁₇ кризовий стан етнічної еліти, яка є ініціатором політизації, провокує загострення міжгрупових відносин;
- ³⁵₁₇ прояви регіонального партикуляризму; перетворення політичного простору України на арену кланового суперництва призводить до відвертого нехтування національних цінностей;
- ³⁵₁₇ прояви „політичного автономізму” як форми самоідентифікації російської меншини; це простежується від початку 1990-х років у намаганнях певної частини еліти російської спільноти сконструювати так званий „південний псевдоетнос” та наднаціональну спільність північно-східних та південних областей України;
- ³⁵₁₇ потенціал конфліктності збільшують прояви іредентизму в західних регіонах; йдеться про спробу сформулювати псевдонацію в Закарпатті; у цьому напрямку етнічну солідарність виявляють різні етнічні спільноти;

³⁵₁₇ штучне, надмірне конструювання єдиної нової нації може спровокувати міжетнічну настороженість.

Деякі рекомендації щодо забезпечення прав етнічних спільнот

1) На грані зникнення перебувають караїми та кримчаки, які зберігають свою культуру, національну свідомість. Потенціал їх етнічного відродження та політизації дуже слабкий, тому невідкладним є прийняття спеціальних законодавчих актів, спрямованих на збереження, перш за все, культурної спадщини малих народів.

2) У порівнянні з пострадянськими державами рівень ксенофобії в Україні невеликий. Однак останніми роками простежуються певні акти вандалізму щодо українських, єврейських, польських святинь та пам'яток і характерні публікації в українських виданнях. У цьому зв'язку актуальності набуває ухвалення відповідних законодавчих актів, спрямованих на запобігання ксенофобії.

3) Як засвідчують соціологічні дослідження, масова свідомість українського соціуму відштовхує циган, вірменів, азербайджанців, чеченців як постійних жителів України. Таке несприйняття вихідців з Кавказу посилюється під впливом терористичних актів в Російській Федерації. Серед названих етносів виявлено найвищий рівень безробіття. Щодо них простежується найбільший індекс нетерпимості (за шкалою Богардуса – „5”). Це свідчить про важливість вжиття заходів, спрямованих на запобігання національній дискримінації в українському суспільстві з урахуванням регіональної та місцевої специфіки.

4) Треба визнати, що в Україні історично вкорінився побутовий антисемітизм. Його прояви не загрозливі, однак деякі націоналістичні організації та видання продовжують поширювати антисемітські матеріали. Необхідний подальший моніторинг антисемітських акцій та вивчення проблеми на науковому рівні.

5) Для запобігання напруги в суспільстві, пов'язаної з розколом церков, необхідно простежувати міжконфесійну ситуацію та впливати на неї, враховуючи особливості релігійного життя.

Сучасна етноситуація не виключає можливості генерування етнополітичних конфліктів. За таких обставин актуальним є:

1) Послідовне вирішення питань етнонаціонального відродження українців з урахуванням рівня деетнізації.

2) Розвиток соціальної інфраструктури територій компактного проживання національних меншин, здійснення відповідних регіональних програм.

3) Подолання розриву в соціально-культурному рівні розвитку етнічних спільнот.

4) Облаштування і соціальна адаптація осіб, що повернулися з місць

депортації.

5) Розв'язання соціальних проблем біженців та іммігрантів.

6) Створення інформаційної системи етномоніторингу, прогнозування можливості етноконфліктів.

Додаток 1

Зауваження щодо поняття „меншина в меншині”

В українській етнополітиці цей термін не використовується ні в законодавчому процесі, ні в етнополітичному науковому дискурсі. Проте він вже має певну, можна навіть сказати – тривалу історію, пов'язану переважно з намаганнями Ради Європи забезпечити надійний режим захисту прав передусім „національних меншин”, маючи на увазі водночас інші категорії меншин, які не завжди підпадають під загальні уявлення та правові норми, спрямовані саме на „національні меншини” в традиційному європейському розумінні цього терміна.

Вперше про „меншину в меншині” згадано в широко відомій Рекомендації 1201 Парламентської Асамблеї Ради Європи 1993 року стосовно прав національних меншин. Ця рекомендація містить, зокрема, проект Додаткового протоколу до Європейської Конвенції про захист прав людини і основних свобод. У статті 13, розділ 4 сказано, що таке визначення стосується осіб, що належать до титульного етносу або етнічної більшості певної країни, але проживають в місцях компактного поселення національної меншини цієї країни або складають меншість населення адміністративно-територіальної одиниці чи регіону. Тобто такі особи, що є формально представниками більшості (в масштабах країни), насправді в окремих частинах цієї ж країни часто відчують незручності й певну правову незахищеність, притаманну ситуаціям національних меншин. Згадана стаття наголошує, що в таких випадках до „меншин в меншині” мають бути застосовані всі механізми й правові норми захисту, розроблені для національних меншин.

Мало того, хоча формально така окрема категорія меншин ще не потрапила до норм чинних міжнародних та європейських угод, моніторингові структури Ради Європи, зокрема – Дорадчий комітет Рамкової конвенції про захист національних меншин, вже користуються цим терміном для захисту прав тих представників більшості населення певної держави, які є меншістю в окремих її регіонах. Так, у висновку Дорадчого комітету з урядового звіту Фінляндії стосовно виконання зобов'язань згідно зі статтями Рамкової конвенції, наголошується на необхідності забезпечення мовних і освітніх прав фінської меншини на території однієї з провінцій Фінляндії – Аландських островів, переважну більшість (96 %) населення якої складають особи шведського етнічного походження, і яка має спеціальний, міжнародно гарантований автономний статус, встановлений під егідою Ліги Націй після Першої світової війни.

Водночас, незважаючи на офіційно проголошену двомовність Фінляндії, шведська меншина решти території цієї країни намагається використати положення Рамкової конвенції для надійнішого захисту своїх прав і уникнення певного асиміляційного тиску з боку фінської більшості, що також зазначено у висновку Дорадчого комітету.

Всебічний огляд проблеми „меншин у меншині” міститься в статті Т. Потье, який запропонував застосовувати до таких груп іншу термінологію, а саме „регіональні не-домінуючі титульні народи” (див.: Regionally non-dominant titular peoples: the next phase in minority rights? by Tim Potier, *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*, July, 2001).

До такої специфічної категорії меншин належать українці Криму, чиї культурні, мовні, освітні права далеко не забезпечені. Про це свідчить, зокрема, те, що нині в АРК функціонує лише кілька шкіл з українською мовою навчання – всі в непристосованих для навчального процесу приміщеннях. Тим часом в українську гімназію Сімферополя конкурс складає три учні на одне місце. Останні події, зокрема, в Севастополі (2003 р.), свідчать про відчутне загострення ситуації з використанням української мови в публічних заходах та спілкуванні з міськдержадміністрацією, про що в серпні – вересні 2003 року з’явилася низка публікацій в газеті „Кримська світлиця”. Особливе занепокоєння виникає у зв’язку з намаганнями виключити українські громадські організації Севастополя з міської Асоціації національно-культурних товариств, оскільки вони начебто репрезентують не національні меншини, а етнічну більшість. Цей аргумент виглядає, м’яко кажучи, дивним і з огляду на те, що переважна більшість програм, заходів та й статутів подібних асоціацій, спрямованих на міжетнічну, міжкультурну взаємодію і відвернення можливих конфліктів, як правило, має „інтеграційну” мету. То ж про яку міжетнічну „інтеграційну” діяльність можна говорити без участі української спільноти в будь-якому регіоні – переважно українському та україномовному чи, навпаки, такому, де більшість населення складають росіяни та російськомовні?

В контексті розвитку українського законодавства в галузі етнополітики питання „меншини в меншині”, так само, як і визначення поняття „національна меншина”, мають цікавий аспект, якому чомусь не надається належної уваги. Йдеться про Договір про відносини добросусідства і співробітництва між Україною та Румунією, ратифікований Законом № 474/97-вр від 17 липня 1997 року. Стаття 13, п. 1 цього документа фактично вводить до українського національного законодавства згадану Рекомендацію ПАРС 1201, оскільки в ній зазначено, що „з метою захисту етнічної, культурної, мовної та релігійної ідентичності української меншини в Румунії та румунської меншини в Україні Договірні Сторони застосовуватимуть міжнародні норми і стандарти, що визначають права осіб, які належать до національних меншин, а саме ті норми і стандарти,

які містяться у Рекомендації 1201 (1993 року) Парламентської Асамблеї Ради Європи щодо додаткового Протоколу до Європейської Конвенції з прав людини стосовно прав національних меншин, при тому розумінні, що ця Рекомендація не стосується колективних прав і не зобов'язує Договірні Сторони надати відповідним особам право на спеціальний статус територіальної автономії, заснованої на етнічних критеріях.

Як бачимо, в цьому документі єдине застереження стосується можливості створення територіальної автономії для етнічної меншини, з чого випливає, що інші статті Рекомендації 1201 є прийнятними для української сторони. Оскільки ж Конституцією гарантовано рівність прав, зокрема, осіб, що належать до національних меншин, навряд чи з огляду на „юридичну чистоту” можна вважати положення цієї Рекомендації такими, що поширюються тільки на румунську меншину і не стосуються інших. Хоча конкретні правові наслідки статті 13, п.1 двосторонньої міждержавної угоди України з Румунією, можливо, потребують детальнішої юридичної експертизи, цілком логічним було б використання того визначення і набору критеріїв належності до „національних меншин”, які містяться саме в цьому документі.

Визначення сформульовано так: „...термін „національна меншина” стосується таких груп осіб у державі, які:

³⁵₁₇ Проживають на території цієї держави і є її громадянами;

³⁵₁₇ Підтримують давні, міцні й сталі зв'язки з цією державою;

³⁵₁₇ Мають чіткі етнічні, культурні, релігійні або лінгвістичні характеристики;

³⁵₁₇ Досить численні, хоча й менші за кількістю, ніж решта населення даної країни або її регіону;

³⁵₁₇ Виявляють турботу про збереження, разом з іншими членами спільноти, того, що створює їхню спільну ідентичність, культуру, традиції, релігію або мову.

Подібні визначення і критерії широко використовуються в національних законодавствах країн Центральної і Східної Європи, для яких надзвичайно важливе й актуальне законодавче закріплення диференційованого підходу до різних категорій етнічних спільнот – з одного боку, автохтонних або „традиційних” для даної території, з іншого — „нових” етнічних меншин, які складаються з осіб іммігрантського походження. Така ж проблема існує і в Україні. Проте ці відмінності не враховані не тільки Законом про національні меншини 1992 року, але їх бракує і в його оновленій версії, розробленій Державним комітетом у справах національностей та міграції. В „депутатському” (О. Фельдмана та І. Гайдоша) законопроекті міститься лише коротка згадка про те, що „термін „національна меншина” означає групи громадян України, які... історично проживають на території України”. Обидва законопроекти оминають питання про мінімальну чисельність осіб, яка дозволяє їм набути

статус національної меншини, хоча такий статус означає певний (і досить широкий) обсяг зобов'язань держави щодо забезпечення прав та потреб таких осіб — політичних, культурних, освітніх тощо; йдеться, зокрема, і про фінансове забезпечення, без якого подібні зобов'язання набувають суто декларативного характеру.

Отже, можна дійти висновку, що в українській етнополітиці лишаються не використаними можливості подальшого наближення законодавства в галузі прав меншин до європейських норм і стандартів.

Додаток 2

Коментар до законопроекту про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин

Лінгвістичне розмаїття давно визнане однією з вирішальних характеристик Європи, одним з елементів, який сприяє утвердженню європейської ідентичності, а також є важливою умовою демократичного розвитку суспільства. Останнім часом ця характеристика вважається здобутком, що зміцнює креативність у всіх сферах соціального життя, соціальну гармонію та економічне процвітання. Легітимність і цінність мовної різноманітності підкреслюються зростаючою кількістю міжнародних договорів та інших юридичних документів, ухвалених ООН, ОБСЄ та Радою Європи.

Зростаюча увага до культурного та мовного розмаїття відбивається також в діяльності інституцій Європейського Союзу. Перша згадка про це з'явилася ще в Маастрихтському договорі у статті 126 („Освіта”) і статті 128 („Культура”). Недавно ухвалений Амстердамський договір вимагає, щоби дії всіх держав – учасників ЄС брали до уваги необхідність поваги до різноманітності їх культур і сприяли їх збереженню та подальшому розвитку. Європейський Парламент ухвалив чотири головні резолюції стосовно регіональних мов або мов меншин членів Співдружності (у 1981, 1983, 1987 і 1994 рр.).

Європейська хартія регіональних мов [1] або мов меншин є базовим інструментом захисту і розвитку мовної різноманітності Європи і, відтак, збереження усього багатства європейської культурної спадщини. Проте уряди багатьох держав виявляють недостатню обізнаність із специфікою цього документа, зокрема в питаннях вибору, випрацювання, впровадження та оцінки мовної політики (language police measures) відповідно до положень Хартії.

Для коректного використання можливостей Хартії необхідне усвідомлення, що **ситуація, в якій перебуває кожна мова, специфічна і потребує окремого підходу** [2] з урахуванням усіх конкретних особливостей та реальних обставин. Проте цілком можливо виробити загальні принципи державної мовної політики.

Головним з таких принципів є систематичні, раціонально обґрунтовані,

засновані на теоретичних засадах суспільні зусилля, зорієнтовані на відповідні зміни мовного середовища [3]. Такі зусилля органів державної влади мають бути спрямовані на певні прошарки або на все населення, яке перебуває під юрисдикцією певної владної структури. Найважливішими критеріями адекватної мовної політики є: загальна ефективність (тобто, оцінка шляхів і конкретних заходів з точки зору досягнення окресленої мети; ефективність використання вкладених коштів; рівень демократичності).

Надійним критерієм оцінки ефективності заходів підтримки певної регіональної чи „меншинної” (міноритарної) мови може бути реальне збільшення кількості осіб, які користуються цією мовою (особливо в стосунках і спілкуванні з державними службовцями), або зміна ситуації на таку, коли особи, які того бажають, набувають більше фактичних можливостей для частішого використання своєї мови. Тобто, відібрана система заходів мовної політики вважається ефективною, якщо її результатом буде реальне посилення позицій регіональної або „меншинної” мови (selected language revitalisation).

Найефективніша мовна політика далеко не завжди буває найефективнішою з огляду на коштозберігання; вона може виявитися найдорожчою і тому не відповідатиме такому критерію, як ефективність використання коштів. При плануванні певних заходів підтримки завжди треба оцінювати, як досягти найліпших результатів за наявності певних ресурсів, або як, маючи чітко окреслену мету, досягти її найменш затратним шляхом. Застосування цього критерію сприяє також позитивному ставленню мовної більшості до заходів підтримки мов меншин. При розробці заходів треба мати на увазі, що поняття „витрати” й „ціна” не є тотожними.

Вибір певної мовної політики завжди є політичним процесом, тому не можна надавати переваги ефективності використання коштів. Це може призвести до суто „технократичного” підходу до цих питань, якого треба уникати. Ознакою демократичності мовної політики вважається максимальне врахування бажань і сподівань носіїв регіональних або меншинних мов, а також їх активна участь у розробці, оцінці, формулюванні мети й втіленні заходів мовної підтримки.

Хартія є унікальним інструментом захисту і розвитку, в першу чергу, мовної (культурної) спадщини Європи. Свідомо уникаючи згадки про певні групи меншин і відповідні права, захищені іншими інструментами міжнародного права, Хартія зосереджується на уявленні про мову як важливий маркер ідентичності. У зв'язку з цим уряди держав, що ратифікували Хартію, беруть на себе зобов'язання забезпечити не просто мовні права громадян, а реальне відродження ослаблених мов, тобто ширше їх використання в усіх сферах публічного життя.

Значна гнучкість Хартії дає можливість державам самим вирішувати,

які саме мови (традиційні для території держави) в яких географічних місцевостях і яким чином треба захищати й підтримувати згідно з вибором положень (пунктів та підпунктів Частини III) Хартії. Мови іммігрантів і діалекти не підпадають під дію Хартії; менш вживані офіційні мови і так звані не-територіальні мови включені в можливі об'єкти захисту й підтримки шляхом ратифікації Хартії.

Треба зважати, що система моніторингового механізму (Комітет експертів) вимагає першого звіту про дотримання державою зобов'язань, відповідно до інструмента ратифікації, вже через рік після ратифікації (наступні звіти – з періодичністю в 3 роки). Однією з особливостей умов ратифікації є можливість починати з досить низького (мінімального) рівня захисту й підтримки регіональних або меншинних мов, з часом змінюючи інструмент ратифікації на користь інтенсивніших заходів при зміні на краще економічної ситуації в країні.

Спочатку Хартія розроблялася насамперед для країн Західної Європи і ЄС. Тільки після 1989 року її стали вважати загальноєвропейським інструментом. Проте провідні експерти визнають, що країни посткомуністичної (Центральної і Східної) Європи стикаються з набагато більшими труднощами в питаннях ратифікації (спадщина тоталітарних режимів, які намагалися гомогенізувати населення; слабкість нових незалежних держав, яка посилила страх перед можливими сепаратистськими настроями меншин; обмежені фінансові можливості у порівнянні з країнами Західної Європи). Європейські експерти [4] вважають також, що **найбільші проблеми з реалізацією положень Хартії постають перед країнами СНД, оскільки в багатьох з них російська меншина все ще має домінуючі позиції, і тому в цих країнах суттєвої державної підтримки вимагають офіційні мови.** Певною мірою це зауваження стосується й країн Балтії.

Примітки:

1. Згідно з суттю використання терміна „регіональні мови” в Європейській Хартії, в Україні регіональними мовами можуть вважатися кримськотатарська, караїмська і кримчакська, тобто мови, чітко пов'язані з Кримом як певним регіоном України, що має власну специфіку.

2. Це пояснення має бути ключовим при виборі конкретних положень щодо ратифікації Хартії Україною. Навіть для згаданих вище „регіональних” (локалізованих на території Криму) мов ситуація кожної з них, кінцева мета застосування положень Хартії, необхідність і рівень захисту й підтримки досить різні, що має відбиватися в законі про ратифікацію.

3. Це положення є важливим в українському контексті, оскільки підкреслює, що головною метою ратифікації та виконання певних

положень Хартії є не збереження чи консервація існуючої мовної ситуації (саме такими були б намагання за допомогою Хартії зберегти чи навіть зміцнити позиції російської мови в Україні), а навпаки, динамічні зміни – як правило, на користь мов „менш вживаних”, „послаблених”, або „таких, що перебувають під загрозою зникнення”.

4. Зокрема, Ф. Блер, директор Департаменту Ради Європи з питань співробітництва для місцевої й регіональної демократії, який представляв Хартію і проблеми, пов'язані з її ратифікацією, на семінарі в Києві 16 – 17 жовтня 2002 року. (Див. Також: *Evaluating Policy Measures in Europe: Towards Effective, Cost- Effective, and Democratic Implementation*. F. Grin & Borries Kuzmany, ЕСМІ, Flensburg, Germany, June 2000).